

Джерело: Політологія. Книга перша: Політика та суспільство. Книга друга: Держава і суспільство / За ред. Колодій А.– 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2002. – Розділ 7. – С. 201-240 (тут - без ілюстрацій і таблиць)

Глава 7. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПОЛІТИЧНІ РУХИ

Перед вивченням цієї глави переконайтесь, що ви знаєте про:

- групові інтереси в політиці;
- суб'єктів політики та їх класифікацію;
- громадянське суспільство і політичний плюралізм;
- інноваційну та охоронну (консервуючу) політичну діяльність та методи її здійснення;

З цієї теми Ви дізнаєтесь про:

- суть і функції політичних партій і рухів;
- соціально-економічні і політичні передумови виникнення багатопартійності;
- місце партій і рухів в суспільному житті і політиці;
- типи партій і партійних систем в сучасному світі;
- етапи становлення багатопартійності в Україні;
- класифікацію партій України за ідейно-політичним спрямуванням і методами політичної дії;
- міжпартійні об'єднання і коаліції.

У суспільствах з багатоманітними структуризованими інтересами виникає потреба в стійких каналах зв'язку між громадянським суспільством і владними інститутами. Ці канали утворюються завдяки діяльності груп тиску, лобі, а особливо – політичних партій. Як вторинні суб'єкти політики, партії виконують специфічну роль у стосунках суспільства і держави. З одного боку, вони виникають як продукт громадської ініціативи, а отже є породженням і частиною громадянського суспільства. З іншого боку, у своїх зрілих, інституціалізованих формах партії є одним з найсуттєвіших структурних елементів політичної системи, від розвиненості і способу функціонування якого великою мірою залежить характер політичного режиму. Обмеження чи ліквідація партій як виразників суспільних інтересів невіддільні від утвердження тоталітарних режимів, а функціонування інституту багатопартійності – це одна з основних ознак сучасних демократичних систем.

Позитивний вплив багатопартійності на функціонування політичної системи і суспільства в цілому визначається тим, що вона дає можливість індивідам і суспільним групам, до яких вони належать, усвідомити і виразити свої інтереси та домагатися їх реалізації на державному рівні. Багатопартійність вносить елемент змагання у політичний процес, завдяки чому політики примушують один одного думати про інтереси народу, не допускати зловживання владою і шукати найбільш ефективні методи державного керівництва. Вона сприяє мобілізації інтелектуального потенціалу, соціальної енергії та ініціативи всіх суспільних груп і, в кінцевому підсумку, прискорює суспільний прогрес. Тому Україна, як і більшість держав, що в минулому зазнали тоталітарного гніту, прагне, розбудовуючи незалежну демократичну державу, максимально використати досвід розвинених демократичних країн в організації політичного процесу на засадах плюралізму і багатопартійності.

7.1. Передумови виникнення, суть і функції політичних партій і політичних рухів.

Соціально-економічні та політичні передумови виникнення багатопартійності

Перші політичні угруповання партійного типу (протопартії) з'явилися в найбільш розвинених країнах Європи і Америки у період утвердження капіталізму і формування інститутів представницької демократії (кінець XVII – I пол. XIX ст.) Соціальною передумовою їх появи було протистояння інтересів земельної аристократії та торгово-промислових кіл. На

цій основі формувалися партії *торі* і *вігів* в Англії, *роялістів* і *республіканців* у Франції. У США основою для партійної, або як тоді казали, фракційної боротьби *федералістів* і *республіканців* на межі XVIII – XIX ст. були відмінності в інтересах промисловців і фінансистів, з одного боку, та демократично настроєного фермерства, з іншого. В цей період партії існували як парламентські фракції, політичні партії-клуби, елітарні об'єднання політиків-одномумців. Пізніше, з виходом на політичну арену робітничого класу (II пол. XIX ст.), з'являються масові соціалістичні і соціал-демократичні партії, об'єднання комуністів.

Політичною передумовою формування багатопартійності було утвердження конституційних режимів, представницьких органів влади, встановлення стосунків між громадянами і владними інституціями на засадах правової держави, коли формування різноманітних об'єднань стало визнаватись приватною справою громадян, якщо тільки воно не суперечило діючим законам. Внаслідок такого підходу партійна діяльність у більшості демократичних країн Заходу залишалась не регламентованою законом протягом тривалого часу — до кінця XIX–поч. XX ст., а в деяких країнах залишається такою донині.

Іншою причиною правової неврегульованості діяльності партій в період виникнення була їх ідейна нелегітимність. Навіть у найбільш цивілізованих, з точки зору політич-

ної культури, англо-саксонських країнах не лише не існувало теорії політичних партій (як це було з іншими інститутами демократії), а й самі партії в разі їх появи сприймалися з настороженістю, або й відверто вороже. До певної міри це було продовженням ідейно-правової традиції стародавніх Греції і Риму, де демократія існувала як заснований на єдності поглядів і дій моністичний, устрій. Слова “фракція” і “партія”, що означали “частина” (причому опозиційна частина), тривалий час сприймалися як поняття з негативним відтінком. Державні діячі і теоретики періоду буржуазних революцій в Європі, котрі зазвичай зверталися до античних авторів для обґрунтування своїх політичних поглядів, також вважали, що після встановлення республіканської форми правління будь-яка міжпартійна боротьба повинна бути припинитися, оскільки вона “роз’єднує націю”, перешкоджає “неподільному висловленню волі народу”, і може бути використана контрреволюцією для повернення старих порядків. Цікаво, що чим революційнішими були політики, тим більше використовували вони гасла “єдності” та “народної волі” для заперечення права на опозицію, сприяючи, таким чином, утвердженню не демократії, а диктатури.

Щось подібне трапилося і в Росії після Жовтневої революції, коли більшовики не лише на словах засудили багатопартійність, але й ліквідували її на практиці заради благої ніби-то цілі: встановлення і збереження влади робітників і селян. Результати виявилися протилежними: свавільне правління однієї, ніким не контрольованої партії, що зрослася з державою і нехтувала нею ж написаними законами.

Чому ж так сталося, що на Заході багатопартійність утвердилася всупереч теоріям і політичним доктринам XVII–XVIII ст., а в СРСР однопартійна диктатура, знищивши своїх опонентів, протрималася майже 70 років у XX ст.? Загальних причин, слід, очевидно, шукати у відмінностях політичних культур і традицій Заходу і Сходу, а безпосередніх — у особливостях соціально-економічного ладу та в характері стосунків громадянського суспільства і держави.

Інститут приватної власності на Заході обумовив відносно незалежність людини-власника від держави, його ініціативність і, як наслідок, структурування групових інтересів, які на політичному рівні знайшли своє втілення в партіях. Тобто, моністичне тлумачення загальнонаціонального інтересу зазнало краху під впливом плюралістичної економіки і соціальної структури з різноманітними (і навіть протилежними) груповими інтересами. В СРСР, навпаки, під політичну монополію пануючої партії-держави була підведена економічна база у вигляді монополії на володіння засобами виробництва, а відтак і на контроль за всіма формами суспільної діяльності людей. Це зробило громадян залежними від держави економічно, політично, а з часом — і психологічно і виключило можливість структурування суспільства за інтересами. Недостатня розвиненість незалежних структурованих форм громадського життя відчувається ще й сьогодні і заважає формуванню повноцінної багатопартійності в Україні та інших державах, що в минулому входили до складу СРСР.

Поняття політичної партії та її функції

Що ж таке політична партія в сучасному розумінні? Найповніше її суть, на наш погляд, може бути виражена через таке означення: *Політична партія є найпоширенішою формою організованої участі громадян у політиці, відносно стабільною*

суспільною організацією, яка:

- 1) виражає інтереси і формулює політичні пріоритети певних суспільних груп;*
- 2) змагається за здобуття влади або здійснення впливу на неї;*
- 3) сприяє встановленню каналів зв’язку між державою і громадянами;*
- 4) виробляє власну ідеологію або заявляє про свою прихильність до однієї з уже існуючих ідеологій, узгоджуючи з нею свої політичні вимоги.*

Це широке означення розкриває суть і риси політичної партії через визначення мети, напрямків її діяльності, тобто є, по суті, функціональним. Серед критеріїв партії як особливого типу організації, елемента політичної структури суспільства, деякі автори (Дж. Лапаломбара, М. Вейнер) називають довготривалість існування, наявність стійких місцевих організацій, що перебувають у тісному зв'язку з центральними, прагнення до влади або здійснення впливу на неї, пошук підтримки народу і інше.

Важливою характеристикою партій є їх суспільні функції. Через них розкривається зміст партійної діяльності та місце партій у політичній системі. Не будемо намагатися перерахувати всі функції партій або визначити їх кількість. Адже, як стверджує американський політолог К. Лоусон, сфера діяльності партій може дорівнювати сфері політики, і будь-яка функція, котру здійснюють політичні системи, може виконуватись партією. Спробуємо виділити лише блоки найбільшої активності політичних партій. В демократичних системах ними є: 1) діяльність, спрямована на організацію політичних змагань взагалі і виборчого процесу зокрема; 2) участь партій у створенні органів державного врядування, у виробленні і здійсненні політичних курсів держави; 3) представницька і соціалізуюча діяльність по залученню значних верств населення до політики і контролю за діяльністю державних структур в інтересах тих чи інших груп населення.

Отже, партії є тими суб'єктами політичного процесу, які висувають кандидатів для участі у виборах і на посади в органах влади. Вони пропонують певні політичні "платформи" і, агітуючи за них, сприяють тому, щоб політична активність населення підвищувалась та щоб люди могли зробити усвідомлений вибір щодо пропонованих політичних курсів і щодо конкретних осіб, які повинні впроваджувати ці курси в життя. Завдяки партіям виборчий процес стає організованішим, а позиції сторін – зрозумілішими. Адже проводячи виборчу кампанію, партії доводять до виборців значний об'єм інформації: з'ясовують політичні погляди, людські якості і професіоналізм претендентів на виборні посади, допомагають виборцям зрозуміти різницю в їхніх програмах, критикують один одного, стараються не допустити зловживань з боку суперника.

Партії виробляють програму політичних дій на випадок приходу до влади і намагаються її втілити в життя через своїх людей, з яких вони формують уряд у разі перемоги на виборах. Вони є джерелом кадрів, особливо для тих посад, на яких потрібні політики-професіонали. Причому люди, що займатимуть ці пости, будуть якщо не одностайними, то, принаймні, прихильниками одного стратегічного курсу, що може розглядатися як позитивний фактор, який посилює ефективність державного управління. Працюючи з населенням на місцях, партії фіксують, які напрями політичного курсу держави схвалюються народом, доводять інформацію до уряду і служать, таким чином, ланкою зворотнього зв'язку між громадянами і урядом.

До третього блоку відносяться представницькі та соціалізуючі функції. Вони полягають в тому, що партії акумулюють суспільні інтереси певних груп, підводять їх під ту чи іншу ідеологічну концепцію і захищають (хоча й не завжди послідовно) на державному рівні. Таким чином, партії відіграють роль провідника, посередника між існуючими у суспільстві різноманітними групами інтересів і урядовими структурами, між громадянським суспільством і державою. Саме через партійні механізми нові "групи інтересів" включаються в політичну боротьбу, вчать досягати своїх цілей політичними методами з використанням взаємних поступок і компромісів. Партії забезпечують політичну структурованість представницьких органів влади, виокремлення в їх межах правлячої сили та опозиції, створюють можливості для цивілізованого ведення опозиційної діяльності і для співпраці представників різних суспільно-політичних сил в органах влади.

Партії і політичні рухи: взаємозв'язок і відмінності

Деякі функції, властиві для партій, виконують також політичні рухи. Так само, як і партії, рухи є елементами політичної

системи, що сприяють висловленню і захисту певних групових інтересів, виконують роль посередника у відносинах громадян із державою. Але якщо партії є найбільш стійкою і організованою формою залучення громадян до політики, постійно діючими політичними організаціями, що прагнуть до влади, то рухи — поняття більш широке, а його смислові рамки окреслені менш чітко. *Під політичними рухами звичайно розуміють різноманітні форми громадянської активності, спрямованої на досягнення певних суспільно-значимих цілей шляхом тиску на владні структури та мобілізації масової підтримки на користь вироблених у рамках руху програм.*

Функціональні групи інтересів (див. гл. 6) часто діють у формі рухів. Проте форми рухів бувають дуже різні. Характер, масштаби та тривалість рухів великою мірою залежать від того, що обумовило їх виникнення. Це може бути специфіка соціальних, національних, соціально-демографічних та інших інтересів, задоволення яких за даних умов бачиться малоімовірним або неможливим без активної політичної діяльності. Так, ми говоримо про робітничий, молодіжний, жіночий рухи, про національні рухи. Поштовхом до виникнення руху може бути необхідність прийняття на державному рівні якихось конкретних рішень або протидії іншим політичним силам з певного визначеного питання. Таким, наприклад, був рух проти війни у В'єтнамі в США 60-х років, що охопив різні кола демократичної громадськості; рухи за відміну певних недемократичних законів чи статей конституції в різних країнах; екологічні рухи тощо.

Окрім того, рухи можуть формуватись навколо певних програм економічних та суспільно-політичних перетворень, особливо коли суспільство перебуває в стані кризи і різні кола громадськості шукають такого виходу з існуючого становища, який би найбільше відповідав їх соціальним інтересам. Таким був, наприклад, комуністичний рух у ХІХ ст. і пов'язана з ним організаційна діяльність І Інтернаціоналу. З такою ж метою (здійснення суспільних перетворень) виник і Народний рух України за перебудову та інші рухи і фронти в республіках колишнього СРСР. Вони передували виникненню політичних партій, готували для них ґрунт. І, нарешті, є ще один тип рухів. Це широкі міжнародні об'єднання, що намагаються координувати діяльність уже існуючих однотипних партій з тим, щоб полегшити досягнення поставлених ними цілей. Таким є сучасний соціал-демократичний, комуністичний, християнсько-демократичний та інші міжпартійні рухи світового або регіонального масштабу.

Розвиваючись, рух проходить кілька стадій. Польський соціолог політики Є. Вятр розрізняє серед них такі: 1) створення передумов руху (спонтанними діями знизу або організаційними заходами згори); 2) стадія висловлення прагнень (опублікування чи виголошення заяв, програм та ін.); 3) стадія агітації; 4) стадія розвиненої політичної діяльності; 5) стадія затухання політичного руху, коли мета руху досягнута, або коли вона виявилась нездійсненою.

Не всі рухи досягають четвертої стадії. Щоб вона настала, рухи повинні бути достатньо сильними в організаційному плані, що не завжди вдається. За рівнем організованості (а відповідно й сили) політичні рухи бувають: стихійні, слабоорганізовані (і ті, й другі, як правило, короткочасні), а також довготривалі рухи з високим ступенем організації. Найбільш поширеною формою останніх якраз і є політичні партії та їх об'єднання на зразок інтернаціоналів, національних фронтів і т. п.

Щоб називатися партією, рух повинен досягнути четвертої стадії і існувати тривалий період, принаймні більше, ніж одна виборча кампанія. Тому коментуючи сучасний стан з багатопартійністю в Україні, деякі політичні оглядачі справедливо зауважують, що деякі з політичних об'єднань, що називають себе партіями, по-суті є лише політичними рухами (а інші — політичними клубами або гуртками), які намагаються об'єднати людей навколо певних програм. Але не всім це вдається в однаковій мірі. Рухи та політичні клуби зможуть стати партіями лише після того, як перетворяться на постійних суб'єктів

політичного процесу (проіснують хоча б протягом двох виборчих кампаній) та спиратимуться на визначені і структуризовані “групи інтересів”.

Соціальна база
політичних партій і
рухів

Із сказаного вище зрозуміло, що сучасні політичні рухи і політичні партії є виразниками певних групових інтересів. Спирним є лише питання про те, наскільки жорстко прив'язані ці політичні утворення до існуючих в суспільстві границь соціально-класового поділу. Адаже в кожній із сучасних демократичних країн не тільки власники та бізнесмени, а й робітники заявляють про свої прагнення не через одну, а через декілька політичних партій. З іншого боку, електорат усіх без винятку партій є змішаним у соціально-класовому відношенні, відображаючи той незаперечний факт, що свідомість та політична орієнтація людей визначається сьогодні не тільки соціально-класовою приналежністю. Існує також тенденція до “проблемної мобілізації” населення розвинених країн Заходу, коли головну роль у підтримці певного діяча відіграє не його партійна приналежність, а націленість на вирішення конкретного політичного питання. Необхідно також врахувати, що не лише політична позиція партії залежить від інтересів людей, які до неї входять або її підтримують, але й вироблена партією політична лінія змушує одні соціальні верстви відходити від неї, а інші – схилитись на її бік. Тобто, як уже сформований, діючий суб'єкт політичного процесу партія сама здатна формувати свою соціальну базу.

Для прикладу скажемо, що на початку 60-х років серед членів партій ХДС і ХСС у ФРН, які загалом спираються на підтримку великого бізнесу, все ж було відповідно 13 і 17% робітників (а голосувало за ці партії до 25% робітників). І за умови, що в ФРН діє впливова Соціал-демократична партія Німеччини. До неї, в свою чергу, крім робітників (47%) входить інтелігенція, дрібні власники, тощо. Ще в 1959р. СДПН заявила про відмову від класових позицій, і про намір стати партією всього народу. По цьому ж шляху пішли й інші соціал-демократичні партії Європи. Партії безумовно спираються на “групові інтереси” і орієнтуються на певні кола виборців, але це не мусять бути цілі класи. Частіше бувають єдиними у своїх політичних вимогах невеликі групи людей (частини певних класів, верств, або й міжкласові конгломерати), що домагаються певних політичних цілей.

Соціальна база, зміст політичних вимог, організаційна структура та інші характеристики партій, а також спосіб їх взаємодії з державою, громадянами і між собою є підставою для класифікації партій і партійних систем за певними типовими ознаками, що повторюються в різних країнах, або іншими словами – для їх типології.

7. 2. Типологія партій і партійних систем

Критерії класифікації
політичних партій

Типологія партій і партійних систем є дуже важливим елементом їх політичного аналізу. Вона допомагає використати метод порівняння для з'ясування найсуттєвіших рис партійних систем і організацій, зрозуміти зміст і характер політичної боротьби. Спочатку зупинимось на типології партій. Враховуючи велику кількість критеріїв, за якими вона може здійснюватись, скористаємось для з'ясування цього питання **таблицею 7. 1.**

Таблиця 7.1.

Типологія політичних партій

З таблиці видно, що класифікація партій може, передусім, здійснюватись за їх організаційною структурою, відповідно до якої сучасні партії поділяються на кадрові, масові та партії виборців. За місцем і роллю в політичній системі вони бувають правлячі, опозиційні та партії протесту, а в недемократичних системах — також безроздільно

пануючі та нелегальні. В залежності від того, на якій соціальній базі формуються партії та чий інтереси висловлюють, вони поділяються на загальнонаціональні (існують, головним чином, у період національних рухів, коли утворюються широкі загальнонаціональні коаліції), класові (та партії інших суспільних груп), а також міжгрупові і міжкласові, котрі виражають інтереси певного конгломерату заінтересованих груп. Типово класовими у минулому були соціал-демократичні та комуністичні партії.

Відповідно до того, що послужило безпосередньою підставою для виникнення партії (ідея, приваблива фігура лідера, необхідність організувати вибори) розрізняють ідеологічні партії, програма діяльності яких у тій чи іншій мірі обґрунтована теоретично; прагматичні або виборчі партії; харизматично-вождистські партії, в формуванні і діяльності яких основну роль відіграє особистість лідера.

Критеріями класифікації партій також є: характер відносин між партійним керівництвом і масами, ідейна орієнтація партій, а також їх ставлення до існуючого ладу, спрямованість політичного курсу (його співвідношення з напрямом суспільного прогресу), методи політичної боротьби і ставлення до політичних суперників. Ці риси обумовлюють поділ партій на демократичні і авторитарні, революційні і реакційні, радикальні, ліберальні і консервативні, а також (як найбільш узагальнюючий поділ партій за їх політичними курсами) на “ліві”, центристські і “праві”.

Поділ політичних партій, рухів та інших об’єднань на “праві”, “ліві”, і центр, що є загальноприйнятим у сучасному світі, відображає розстановку політичних сил відносно існуючого стану речей (статус кво); вказує на прихильність партій до інноваційної (реформаторської чи революційної) або, навпаки, до охоронної (консервативної) чи реставраційної (реакційної) політичної діяльності; характеризує їх тактику, передусім, вибір методів політичної дії (радикальних або поміркованих) та ставлення до політичних суперників (толерантне чи непримиренне); характеризує прихильність партій до певної ідеології.

До центристів зараховуються, як правило, ті політичні партії, рухи та об’єднання, які підтримують існуючий порядок (або обраний напрямок змін — у перехідних суспільствах), виступаючи при цьому за поступові, помірковані зміни на основі консенсусу. Центристи з терпимістю (толерантно) ставляться до своїх ідейних та політичних супротивників, здатні на угоди і компроміси. До інноваційної діяльності більше схильні ліво-центристи (в західних країнах це ліві ліберали та певна (права) частина соціал-демократів), а до охоронної, стабілізуючої — право-центристи, тобто політичні сили консервативної орієнтації. І ті, й інші поділяють фундаментальні для західної цивілізації цінності ринкової економіки, прав людини і представницької демократії, але дещо по-різному дивляться на глибину і масштаби регулюючої діяльності держави (ліво-центристи схильні її допускати у більших межах, ніж право-центристи). Прикладом можуть служити політичні платформи і урядова діяльність Демократичної і Республіканської партій, що поперемінно приходять до влади в США.

Партії і рухи, що пропонують радикальні суспільні зміни у напрямку розширення демократії, політичної і соціальної рівності, прийнято називати лівими: від ліво-ліберальних до соціалістичних і комуністичних. А ті політичні сили, що стоять на позиціях елітарності, охорони традиційних цінностей і стосунків, включно з відносинами нерівності (соціальної, національної, расової) вважаються правими (див. табл. 7.2).

Таблиця 7. 2.

Політичний спектр (загальноприйняте “лінійне” уявлення).

Як серед лівих, так і серед правих політичних сил виділяються найбільш радикальні щодо пропонуваніх змін і найбільш непримиренні щодо своїх політичних

суперників групи і об'єднання, яких називають крайніми, або екстремістами (від англійського *extreme* – крайній). Вважається, що крайні ліві позиції займають комуністи, особливо ті з них, що дотримуються концепції “диктатури пролетаріату” або схвалюють терор і інші збройні методи боротьби; крайні праві – непримиренні націоналістичні, фашистські, та інші угруповання, що поділяють ідеї національної або расової виключності та готові, заради її впровадження, на будь-які, у тому числі і збройні методи здобуття влади.

Існує ілюзія, ніби-то два крайні крила політичного спектру врівноважують одне одного, забезпечуючи політичну стабільність. Але так є лише в країнах із стійкою демократичною традицією. Там же, де вона відсутня, екстремістські сили поборюючи одна одну з певних конкретних питань (що випливають з їхніх ідеологічних відмінностей), виступають разом, як противага до демократичного центру, який вони зневажливо трактують як “слабку”, “безхребетну” владу, і якому протиставляють себе, як уособлення сили і порядку. Таке ставлення крайніх радикалів до поміркованого центру має глибоке історичне коріння: ще в часи Французької революції кінця XVIII ст. схильну до компромісів частину Конвенту було названо “болотом”. Стабільність, яка забезпечується діяльністю центристських сил не, є цінністю для екстремістів. Вони прагнуть великих потрясінь, переворотів, диктатур. Отже, крайні праві і крайні ліві угруповання змикаються на ґрунті негативного ставлення до демократії і прагнення встановити авторитарний чи тоталітарний режим, що з їхньої точки зору є синонімом сильної влади і порядку.

Таблиця 7.2, яку ми щойно розглянули, демонструє, так би мовити, лінійне розташування основних сил політичного спектра. Вона добре ілюструє “переходи” від однієї ідеології до іншої та ставлення партій до існуючого в суспільстві статус-кво. Проте, її можливості обмежені, якщо йдеться про з'ясування *спільних* рис у тактиці, яку застосовує поміркований центр, з одного боку, та радикальні крайні, з іншого (незалежно від того, праві вони чи ліві). Цей недолік легко усувається, якщо ми звернемося до іншої моделі політичного спектра (див. табл. 7.3), яка пропонує розташування політичних сил на площині круга.

Таблиця 7.3.

Західна модель політичного спектра

Перевагою таблиці 7.3 є те, що вона акцентує увагу не лише на ідеології партій, їх ставленні до власності, рівності і державного втручання в економіку, але й вказує на їх ставлення до таких важливих з політичної точки зору цінностей як демократія і свобода. Вона наочно показує близькість поглядів правих і лівих екстремістів на природу політичної влади і політичної боротьби, подібність їх уявлень про шляхи здобуття і втримання влади, а отже вказує на можливість зближення цих ідеологічно протилежних, але однаково антидемократичних сил на ґрунті протистояння демократичному центрові. Окрім того, ця схема допускає зміщення секторів політичного спектра за певних обставин, їх можливе “накладання” тощо. Оскільки уявлення про поділ на “правих” та “лівих” та про їх основні характеристики сформувалось на Заході, в умовах панування приватної власності й ліберальних свобод, то цю вихідну модель політичного спектра ми й називаємо умовно “західною”, маючи на увазі наявність значних відмінностей від неї в перехідних, зокрема посткомуністичних суспільствах.

У кожній країні з розвиненою плюралістичною демократією наявні всі відображені на таблицях сили без винятку. Але співвідношення між ними, так само як і чисельність та вплив кожної з них різні. Це залежить від рівня розвитку країни, гостроти назрілих політичних та соціально-економічних проблем, частково від історичних традицій та політичної культури народу. За загальним правилом, чим стабільніша обстановка, чим менше проблем, з якими не справляються правлячі кола, тим ширшим є центр, до якого

входять консервативно та прогресистські (ліберально) орієнтовані політичні сили. Крайніх позицій за таких обставин притримується, як правило, невелика частина політично активних людей, які не мають суттєвої підтримки в суспільстві.

Наявність широкого центру не лише відображає загалом благополучний стан суспільства. Своєю чергою такий центр справляє зворотній стабілізуючий вплив на політичне життя. З одного лише прагнення до самозбереження центристські сили намагаються проводити достатньо гнучку політику і формують певну політичну культуру – культуру компромісу, що запобігає поляризації політичних сил.

Партії і виборчі системи

Ефективність діяльності і вплив партій на політичне життя, навіть тип партійної системи, що складається в певній країні, великою мірою залежить від обраного тут способу голосування, принципів визначення переможців і розподілу між

ними депутатських мандатів, тобто від типу виборчої системи. В сучасних демократичних державах існують такі *типи виборчих систем*:

- I. система абсолютної більшості або мажоритарна,
 - A. її різновид — система відносної більшості або плюральна;
- II. пропорційна система (система пропорційного представництва),
 - A. її різновид — пропорційна система з преференціями;
- III. змішана (мажоритарно-пропорційна система).

Всі системи мають свої сильні і слабкі сторони, своїх прихильників та опонентів, і всі, за певних обставин, можуть бути цілком задовільним засобом представництва групових інтересів в органах державної влади — через посередництво партій.

Мажоритарна система (свою назву дістала від фр. *majorite* — більшість) діє в 76 країнах світу. Найбільшого розповсюдження вона набула на Американському континенті, в країнах Африки і Тихоокеанського басейну. При цій системі на виборах перемагає кандидат, який отримав абсолютну більшість голосів (50% + 1 голос; приклад — нижня палата Національних зборів Франції), або певний, визначений Конституцією чи законом відсоток голосів, що складає так звану кваліфіковану більшість (зазвичай, 2/3 або 3/4 голосів виборців; приклад — верхня палата парламенту Іспанії). Плюральна система (або мажоритарна система відносної більшості) визнає переможцем того, хто набрав більше голосів ніж будь-який інший претендент, хоч це може бути і менше половини від поданих в окрузі голосів (парламент Великобританії, конгрес США).

До переваг мажоритарної системи відносять те, що вона сприяє створенню стабільних урядів, які спираються на парламентську більшість, і справляє стабілізуючий вплив на всю політико-правову систему держави. Карл Поппер вважає, що до найцінніших рис цієї системи відноситься те, що вона персоніфікує вибори і надає більшої свободи дій обраному депутатові, оскільки він менше залежить від партійної машини. Водночас, день виборів перетворюється у судний день для кожної з правлячих партій, коли вона мусить відповідати за все зроблене і не зроблене перед своїми виборцями, перед суспільством у цілому. Внаслідок цього, зростає рівень відповідальності партій і урядів, які вони утворюють. Вважається також, що ця виборча система сприяє консолідації політичних сил і укрупненню партій. Нарешті, вона є простою і не вимагає від виборців особливих знань усього розмаїття партійних програм.

Має мажоритарна система і свої слабкі місця. Вони стосуються, головним чином, справедливості розподілу депутатських місць та рівня представленості групових інтересів. У **таблиці 7.4** розглядається гіпотетичний випадок, коли у трьох виборчих округах змагаються дві впливові партії: А і Б. В голосуванні бере участь 300 виборців, по 100 осіб у кожному окрузі. Партія А набирає в сумі 180 тис. голосів з 300, але отримує лише одне місце в парламенті через те, що її кандидати в двох округах набирають менше 50% голосів. Партія ж Б отримує двоє місць, хоч вона набрала лише 130 тис. голосів. Отже,

складається парадоксальна ситуація, коли партія, що здобула підтримку більшості виборців у масштабі всієї країни, має меншість депутатських місць у парламенті.

Таблиця 7.4.

Парадокс мажоритарної системи виборів: нерівність представництва.

Крім того, за мажоритарної системи можна здобути 49% голосів і взагалі не мати свого представництва в парламенті. В дуже несприятливих умовах, за цієї системи, опиняються невеликі партії, що представляють національні меншини, бідніші чи менш організовані групи населення тощо. Вони могли б популяризувати свої вимоги і нарощувати вплив через парламентську діяльність, але пробитися туди не можуть. Наприклад, на виборах 1995 р. у Франції правоекстремістський Національний фронт набрав по країні 30 % голосів виборців, але його кандидати не перемогли в жодному окрузі і, як наслідок, Фронт не одержав жодного депутатського мандата. Таким чином, мажоритарна виборча система не повною мірою реалізує функцію представництва різних групових інтересів і різних політичних сил, залишаючи без своїх представників у парламенті ті групи (чи партії), які не можуть подолати 50-відсотковий бар'єр у виборчих округах або значно поступаються впливом двом головним партіям (у випадку плюральної системи).

Суттєвий вплив на результати голосування при цій системі мають границі виборчих округів. Тому політичні сили, які мають доступ до процедури їх визначення, перебувають у привілейованому становищі. Вони можуть так окреслити ці границі, щоб у певній частині округів мати гарантовану підтримку більшості виборців.

Уникнути цих недоліків дозволяє пропорційна виборча система, яка діє в 43 країнах, у тому числі в 24 європейських. Виборці голосують не за конкретну особу, а за запропоновані партіями списки кандидатів і за партійні програми. Якщо вибори за мажоритарною системою проводяться в одно- і багатомандатних округах, то за пропорційною системою — тільки в багатомандатних. Такий округ може бути загальнонаціональним і охоплювати всю країну, або поширюватись на певний регіон — область, землю, провінцію. Існує багато різновидів цих систем в залежності від механізму формування списків, способу голосування та підрахунку голосів. Деякі з них є досить складними з технічного боку.

Головними є три наступних різновиди пропорційних систем:

- партія попередньо не формує повний список своїх кандидатів, а завоювавши на виборах певне число мандатів, самостійно визначає їх власників;
- партія пропонує повні списки своїх кандидатів, самостійно визначаючи місце кожного кандидата в списку (“жорсткі списки”), так що виборці не можуть впливати на персональний склад парламентської групи від даної партії (Ізраїль, Португалія);
- пропорційна система з преференціями (перевагами) надає можливість виборцям не лише голосувати за певний партійний список, але й позначати відповідними номерами тих кандидатів, яких вони хотіли б бачити серед депутатів парламенту. Думка виборців враховується партіями при розподілі депутатських мандатів.

Незважаючи на ці відмінності, всі пропорційні системи визнають необхідним:

- встановлення *виборчого метра* (найменшої кількості голосів, що необхідна для обрання одного депутата);
- визнання принципу *умовної передачі голосів*, який означає, що голоси, подані за кандидата понад те число, яке відповідає виборчому метру, обов'язково зараховуються іншому кандидату, який не набрав необхідної кількості голосів.

Пропорційні виборчі системи забезпечують повну відповідність числа здобутих партіями голосів виборців і числа одержаних ними депутатських мандатів. Справед-

ливість представництва, а також те, що ця система дає змогу молодим і невеликим партіям бути “почутими” і нарощувати свій потенціал, вважається її головними перевагами.

Водночас, пропорційна система не позбавлена і суттєвих недоліків: втрачається безпосередній зв'язок виборців з кандидатом у депутати, унеможливується контроль виборців за його діяльністю. Депутати залежать не від виборців, і не від власного розуміння справи чи сумління, а передусім від партійного керівництва. Крім того, система відкриває шлях для приходу в парламент великої кількості партійних груп. Розпорошеність політичних сил знижує ефективність його роботи, а партійні коаліції, що створюються заради формування урядів, часто виявляються нестійкими і, розпадаючись, зумовлюють падіння урядів. Щоб пом'якшити дію цієї вади, впроваджуються певні запобіжні засоби. Одним із них є певний відсотковий бар'єр збору голосів (поріг прохідності в парламент), не подолавши який партія не може претендувати на отримання депутатських мандатів. В Ізраїлі — це 1 відсоток голосів виборців, в Туреччині — 10, в Німеччині і Росії — 5 відсотків, в Україні — 4. Проте, в трьох останніх країнах, а також у Болгарії, Литві, Австралії діє уже не чисто пропорційна, а змішана, пропорційно-мажоритарна система, яка розглядається як засіб використання переваг та пом'якшення недоліків обох охарактеризованих вище систем.

За *змішаної, пропорційно-мажоритарної системи* виборів частина депутатів обирається в одномандатних округах за мажоритарним (або плюральним) принципом, а інша частина (від 20 до 50 відсотків) — в багатомандатних округах за партійними списками, згідно принципу пропорційного представництва. У ФРН, наприклад, 1/2 депутатів Бундестагу обирається за мажоритарним принципом, а інша половина — за партійними списками на регіональній (земельній) основі. Достатньо високий 5 % бар'єр обмежує можливість радикальних організацій провести своїх представників в парламент, і в Бундестазі, зазвичай, представлено 4–5 партій.

В ідеалі змішана виборча система досягає компромісу між реалізацією ідеї справедливого представництва різних політичних сил у парламенті і стабільністю сформованого уряду. Участь партій у виборчій кампанії сприяє їх зростанню, організаційному зміцненню, посиленню впливу на політичне життя і владні структури. Саме ці переваги підкреслювали прихильники прийняття змішаної системи виборів в Україні, яка була закладена, після дуже гострого протистояння, у новий виборчий закон, прийнятий Верховною Радою 25 вересня 1997 р. і підписаний Президентом України 24 жовтня 1997 р. Його впровадження повинно політичній структуризації парламенту, чіткому визначенню правлячої політичної сили та опозиції, виробленню механізмів політичної відповідальності депутатів (принаймні тих, які будуть обрані за партійними списками), а також мати позитивний вплив на політичне життя в країні в цілому, сприяючи зміцненню політичних партій та формуванню більш стійкої і впливової партійної системи визначеного типу.

Типологія партійних систем

За наявності багатьох альтернативних підходів, сучасна партіологія розглядає партійну систему у двох площинах: як *сукупність існуючих політичних партій* (інституційний підхід); і як механізм взаємодії з приводу влади (функціональний підхід). Як зазначає Ю. Шведа, згідно функціонального підходу *партійна система — це організований за участю партій спосіб реалізації політичної влади*. Це така форма управління суспільством, за якої боротьба декількох політичних партій за владу виступає як механізм використання розходжень інтересів з метою вирішення актуальних проблем суспільного життя і забезпечення, в такий спосіб, суспільного прогресу. Таке означення добре тим, що воно значною мірою вирішує суперечку про те, які партії слід відносити до партійної системи, а які — ні, і за яких умов та чи інша сукупність політичних партій може вважатися сформованою партійною системою.

Різні автори будують свої типології партійних систем на різних підставах. Одні беруть до уваги число партій, інші — наголошують на формах взаємодії між партіями та на способах формування ними урядів (на базі однопартійної більшості, стійких або змінюваних коаліцій, за наявності антисистемної опозиції в парламенті або без неї і таке інше). Важливим критерієм класифікації партійних систем, на якому базує свою типологію Є. Вятр, є можливість або неможливість замінити одну правлячу партію або коаліцію іншою. Саме його було покладено в основу виділення двох великих груп партійних систем в таблиці 7. 5.

Таблиця 7. 5.

Типологія партійних систем

Класифікація партій в межах груп базується на врахуванні поділів, що пропонуються відомими партологами М. Дюверже та Дж. Сарторі, погляди яких поділяють і українські політологи — спеціалісти з даного питання.¹

Отже, згідно класифікації, представленої на табл. 23, усі партійні системи поділяються на дві великі групи: *альтернативні системи*, коли владні структури формуються на основі конкурентних виборів і на зміну одній правлячій партії завжди може прийти інша, і *неальтернативні*, коли фактичне керівництво здійснює тільки одна партія і справжньої конкуренції в боротьбі за владу немає (хоч видимість плюралізму в деяких випадках може зберігатись). Демократичним режимам відповідають альтернативні системи, недемократичним (авторитарним та тоталітарним) — неальтернативні.²

Найефективнішим інструментом збереження стабільності і поміркованості в політиці при забезпеченні достатньої гнучкості та конкурентності демократичного режиму вважається двопартійна система (як у США та Великобританії). Двопартійність не означає, що в країні є лише дві партії. Їх може бути досить багато, але до влади поперемінно приходять лише дві з них. У США, наприклад, це Республіканська і Демократична партії. Перша з них є консервативною. Друга — проводить більш ліберальну політику, відіграючи роль ліво-центристської сили (за умови, що у США відсутні впливові соціал-демократичні чи інші ліві партії). Обидві партії не мають фіксованого членства і не є класовими партіями. Вони спираються на конгломерати “групових інтересів”, які суттєво змінювали свій склад на різних етапах історичного розвитку країни. Поряд з тим, для історії США характерні неодноразові спроби організувати третю, фермерську, фермерсько-робітничу або право-радикальну партію, проте вони не були успішними.

Іншою країною, де утвердилась двопартійна система, є Великобританія. Тут за владу змагаються, передусім, Консервативна і Лейбористська партії. Існуючи довше, ніж у будь-якій іншій країні, двопартійна система цієї держави виробила певні механізми самозахисту: через систему мажоритарних виборів з одномандатними округами, через фінансові і правові обмеження малих партій, а також через забезпечення можливості переходу ролі другої урядової партії до нових політичних сил, що набувають впливу у суспільстві. Вперше це сталося між I і II світовими війнами, коли лейбористи зайняли місце другої урядової партії, витіснивши лібералів на узбіччя політичних змагань. А в останні 10–15 років спостерігався зворотній процес – зростання впливу ЛСДПВ – Ліберальної партії, що об’єдналася з частиною соціал-демократів у 1988 р. і тим самим значно зміцнила свої

1 Див.: Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна. Навчальний посібник. — Київ: АМУПП, 1997; Шведа Ю. Р. Соціологія партійних систем Моріса Дюверже // Нова політика. — 1996. — № 4. — С. 31-36; № 5. — С. 57-64.

2 Керуючись цією думкою, ми зарахували системи з однією домінуючою партією в демократичних країнах до альтернативних систем (на відміну від позиції Вятра). Адже можливість вибору у громадян цих країн є, і час від часу вони це доводять (вибори в Японії 1995 р., в Швеції 1990 р. тощо), а певна партія домінує фактично, через її впливовість, а не через заборони чи обмеження на діяльність інших партій.

позиції. Проте, зростання її авторитету припало на період кризи лейбористського руху. А тепер, коли Лейбористська партія зміцнила свої позиції, здобувши владу у 1997 році, третя партія може знову відійти в тінь. Отже, діюча у Великобританії двопартійність з мажоритарною системою виборів забезпечує стабільність, але в той же час стримує розвиток багатопартійності. Ліберали і соціал-демократи, що мають підтримку чверті виборців, з політичного життя фактично виключені.

Політична вага “третіх”, неурядових партій у двопартійних системах визначається тим, що: 1) від їх політичної позиції, від того, з ким вони увійдуть у спілку, часто залежить перемога або поразка двох основних партій; 2) вони є своєрідним барометром, що показує, наскільки виборці задоволені альтернативними курсами двох основних партій. Зростання впливу третіх партій “сигналізує”, що дві великі партії мусять вносити корективи у свою політику.

Питання про фактори, що сприяють утвердженню і збереженню двопартійності, є дискусійним. Деякі автори вважають, що найважливішим тут є *тип виборчої системи*. Саме мажоритарна виборча система з одномандатними округами обумовила, на їх думку, панування в цих країнах двопартійності. До певної міри це так, але, по-перше, мажоритарна виборча система є ефективною за умови *уже існуючої* двопартійності, тому невідомо, чи її слід вважати причиною, чи наслідком, а по-друге, на практиці не завжди спостерігається теоретично передбачуване співпадіння певних типів виборчих систем з відповідними їм партійними системами. У ФРН, наприклад, високий поріг прохідності до парламенту сприяв формуванню партійної системи *поміркованого плюралізму* (про неї піде мова нижче). Але в Португалії за панування чистої пропорційної системи виборів склався тип багатопартійності, за якого *одна партія* (СДП) здобуває стабільну більшість місць у парламенті, а інша партія (ДА — Демократичний Альянс) є для неї гідним опонентом,³ тобто, тут утворилася система, близька до двопартійної. Отже, значний вплив справляють, очевидно, і інші (історичні, соціо-культурні, психологічні, навіть зовнішньополітичні) чинники, що відбивають специфіку політичного розвитку та політичної культури тих чи інших країн. Наприклад, традиційна поміркованість та прагматизм виборців США та Великобританії, які не бажають, щоб їхні голоси “пропадали” і тому підтримують на виборах одну з більших партій, котра, на їх думку, здатна сформувати уряд, відіграють, очевидно, не останню роль у збереженні двопартійності в обох країнах.

До альтернативних належать також *системи поміркованого плюралізму*. До них ми відносимо системи *домінування однієї партії* в демократичних країнах, *двоблокові партійні системи* та *такі, що прямують до двоблоковості*.

Система з однією домінуючою партією існувала, наприклад, у Японії з 1955 по 1995 рік, коли правлячою силою постійно була одна партія: Ліберально-Демократична за назвою і консервативна за змістом діяльності. Представництво багатоманітних суспільних інтересів за цих умов забезпечувались боротьбою значного числа (від п’яти до десяти) фракцій всередині правлячої партії, а також застосуванням різноманітних методів політичного тиску з боку неурядових партій. У 1995 р. Ліберально-Демократична партія програла вибори і в Японії сформовано коаліційний уряд з тих партій, що раніше постійно перебували в опозиції.

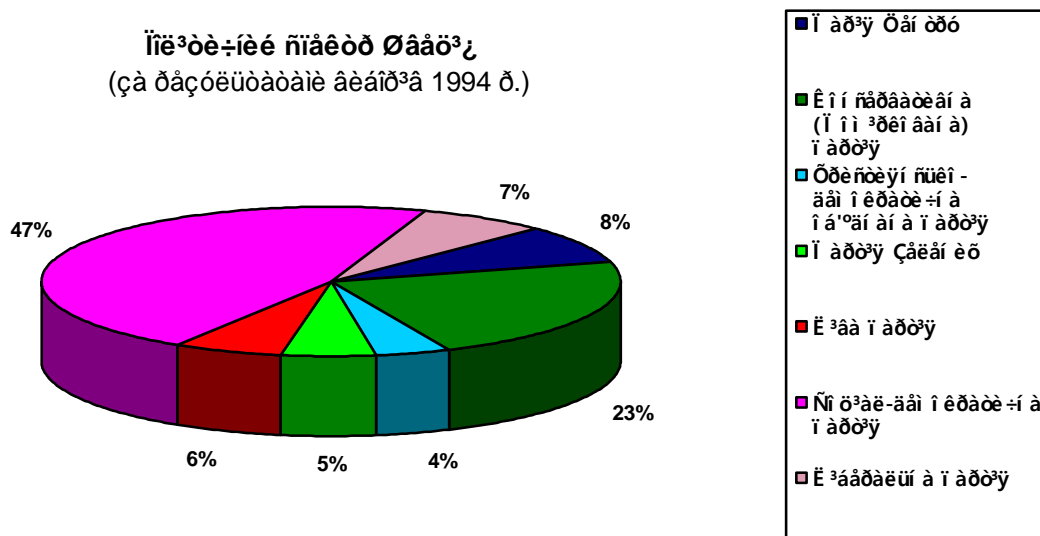
До країн з цим видом партійної системи відносять також Швецію, де з 1932 по 1976 і з 1982 по 1991 роки при владі перебувала одна — Соціал-демократична партія. З початком 90-х років консервативна хвиля захопила й Швецію, довівши, що ні закони, ні традиція, не зробили її політичну систему безальтернативною. Як наслідок, у 1991–94 р.р. правив блок право-центристських партій. Однак, на виборах 1994 р. виборці знову надали

3 Див.: *Зіллер Ж.* Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз. — Київ: Основи, 1996. — С. 188, 199. (Оцінки за результатами виборів 1979 та 1991 р.р.).

перевагу соціал-демократам. Отже, в партійних системах цього типу гору бере політичний плюралізм, і вони наближаються, в таких випадках до двоблокових. Політичний спектр Швеції, як він виглядав під час виборів 1994 р., є дуже показовим для партійних систем обмеженого плюралізму: круг політичного спектра майже навпіл ділиться на коаліцію ліво-центристів з дуже впливовою Соціал-демократичною партією та право-центристів, де партій більше, але вони також мають свого лідера — Консервативну (Помірковану) партію (див. таблицю 7. 6).

Таблиця 7. 6.

Рис. 7.6. Система обмеженого плюралізму з однією домінуючою партією (Швеція)

Прикладом двоблокової може слугувати, передусім, стабільно функціонуюча партійна система ФРН. Консервативний курс, що найкраще відповідає інтересам великого бізнесу країни, але, підкріплений соціально-християнськими цінностями, має багато прихильників і серед усіх інших суспільних верств, проводив протягом 16 попередніх років (1982–1998) правлячий блок право-центристських партій. До нього входило стійке об'єднання ХДС–ХСС (Християнсько-демократична партія — Християнський соціальний союз) та Партія вільних демократів (ПВД). Остання раніше підтримувала іншу сильну партію — СДПН, але у 1982 р. перейшла на бік християнських демократів, забезпечивши їм перемогу і тривале правління. Соціал-демократична партія, перебуваючи в опозиції, зуміла наростити свій вплив і перемогла на виборах 1998 року, здобувши більшість місць у парламенті і отримавши, таким чином, змогу одноосібно сформувати уряд. Вона, проте, цього не зробила, а залучила до урядової коаліції Партію зелених, підтримавши тим самим традицію блокування партій та забезпечивши собі ще переконливішу перевагу у Бундестазі.

Партійні системи поміркованого плюралізму деякими рисами нагадують двопартійні. До цих рис належить *стабільність урядів між виборами* та те, що під час виборів тут відбувається *повна зміна політичних сил при владі* (а не окремих партій у складі правлячих коаліцій). У деяких двопартійних та двоблокових системах протягом останнього часу (від настання в кінці 70-х років так званої консервативної хвилі) виник дисбаланс впливу між першою та другою урядовими партіями (Велика Британія, США), у той час як в інших — зберігалася рівновага сил двох найвпливовіших партій (Греція, Німеччина).

До країн, у яких іде процес утвердження партійної системи обмеженого плюралізму належить Франція. Партійну систему цієї країни іноді характеризують як систему поляризованого плюралізму, але такою вона була до державної реформи 1959 р., проведеної де Голлем. Зараз є виразні свідчення того, що під впливом різних чинників, включно з дією мажоритарної системи виборів, вона розвивається в напрямку до двоблокової системи: один блок складають ліві і ліво-центристські партії, що об'єднуються навколо соціалістів (СПФ), інший — блок “Об'єднання на підтримку Республіки — Союз за французьку демократію”, що охоплює право-центристські партії на чолі з деголівською ОНР. Чіткий прогноз щодо майбутнього Французької партійної системи спеціалісти робити поки що не наважуються через вплив антисистемних партій то лівого (ФКП), то правого (Національний фронт — НФ) спрямування та через періодичні вибухи активності дрібних протестуючих партій⁴.

Далі йдуть системи *багатопартійної роздрібленості*, яку Сарторі називає системою *крайнього (або поляризованого) плюралізму*. Там, де вони панують, в країні існує розмаїття урядових партій і діють впливові партії антисистемного характеру, котрі планують, у випадку приходу до влади, змінити суспільний лад (наприклад, крайні ліві). Жодна з урядових партій не може зібрати абсолютної більшості голосів і не утворює стійких блоків з іншими партіями. Проте, одна з партій може, змінюючи партнерів по коаліціях, бути постійною основою для створення парламентської більшості. В таких країнах звичайним явищем є урядова нестабільність (постійна змінюваність урядів). Існує небезпека перетворення політичної боротьби між партіями на самоціль; суспільні цілі політики втрачаються, вона стає боротьбою політичних лідерів за владу, за урядові портфелі.

Найтиповіший приклад — Італія з 1947 по 1994 рік. Провідною партією була ХДП, що правила в коаліції з кількома або всіма партіями “конституційної дуги”: Соціалістичною, Соціал-демократичною, Республіканською, Ліберальною. Виключенням була антисистемна КПП, яка не допускалась в коло правлячих партій, хоч і збирала до 30 відсотків голосів виборців.⁵ Сама ХДП при цьому не була єдиною; саме боротьба різноманітних фракцій всередині провідної партії часто призводила до урядових і політичних криз.

Християнські демократи Бельгії так само не втрачають провідної ролі в утворенні парламентських коаліцій протягом тривалого часу (з 1947 р.), хоч здобути більшість самі або в постійному блоці з іншими партіями не можуть. Отже, бельгійську партійну систему теж можна зарахувати до систем багатопартійної роздрібленості. Подібні системи є також у Нідерландах, Данії, Фінляндії.

Ще одним різновидом альтернативних багатопартійних систем є атомізовані системи, що діють переважно в перехідних до демократії суспільствах. Тоді існує багато слабких, малопопулярних серед виборців партій, що борються за своє виживання; уряди, як правило, формуються на позапартійній основі. Складно передбачити можливе блокування партій та наслідки функціонування цієї системи, оскільки вона “ніколи не буває стабільною і ніколи не залишається сталою протягом тривалого часу” (А. Білоус). Проте, за умови стабілізації демократичного правління, вона все ж таки має тенденцію до перетворення у більш консолідовану і впливову систему поляризованого плюралізму.

4 В багатьох країнах Європи комуністів зараховують саме до протестуючих, роль яких зводиться до критики уряду, бо самі вони участі в державному управлінні не беруть. Проте ФКП не є виключно партією протесту, оскільки вона брала участь в урядовій коаліції у 1981–84 роках.

5 До 1994 р. в Італії існувала пропорційна виборча система і на парламентських виборах 1992 р. аж 50 партій висунули своїх кандидатів. Ситуація змінилась після реформи виборчого законодавства у 1994 р. і проведення операції “чисті руки”, в ході якої були дискредитовані найвпливовіші партії. Внаслідок цих подій відбулась повна заміна урядових партій — до влади прийшла коаліція лівих і правих радикалів.

Альтернативні партійні системи є нормою для розвинених демократій Заходу. Нині такі системи формуються і в країнах Східної Європи та колишнього СРСР, що дорівнює поширенню плюралістичної демократії на великі простори євразійського континенту. Однак, характеризуючи види партійних систем, маємо говорити не лише про те, що є сьогодні, а й про те, що було в недалекому минулому і що може, на жаль, знову відновитися за певних обставин. Мова йде про безальтернативні партійні системи.

Першим із зазначених на схемі варіантів безальтернативних систем є однопартійні системи за тоталітарних режимів: комуністичного чи фашистського.

Партії у цих випадках зростаються з державою; постанови їхніх центральних органів служать сурогатом законів, бо обов'язкові для усього суспільства, а партійні вожді є першими особами в державі. У 30-х роках такі системи існували в Німеччині та Італії, у післявоєнний час — в колишньому СРСР та інших країнах державно-адміністративного соціалізму (Китаї, В'єтнамі, Румунії). У частині цих країн (більшості колишніх радянських республік, в Румунії) зараз іде подолання тоталітарної спадщини шляхом утвердження систем роздрібної багатопартійності. В інших із них відбувся перехід до систем однопартійного домінування (Китай, В'єтнам, деякі країни Середньої Азії, Білорусь). Однопартійність зберігається на Кубі, у КНДР, а також у деяких країнах третього світу (Ірак, Лівія).

Другим видом безальтернативних систем є обмежені багатопартійні системи. Вони зустрічаються в країнах, де після військових переворотів частина партій формально продовжує діяти, але сфера їх діяльності дуже обмежена. Їм заборонено виступати в ролі опозиції та боротися за владу. Партії втрачають свої основні функції, а державою керують позапартійні сили. Такі системи існували в Чилі, Бразилії, Уругваї, Парагваї та інших латиноамериканських країнах.

Безальтернативною системою авторитарного типу залишається партійна система Мексики, де домінує одна Інституційно-Революційна партія. Вона править в країні з 1934 р. в умовах формального існування інших політичних об'єднань, які проте не мають змоги здобути владу.

До партійних систем домінування у минулому (до 1989 р.) відносились гегемоністські партійні системи тих країн Східної Європи, де формально існувало по декілька партій (Болгарія, НДР, Польща, Чехословаччина), але всі вони змушені були визнавати "керівну роль" правлячої комуністичної партії. У цих країнах краще збереглися традиції громадянського життя, проте політичний механізм був майже такий самий, як і в однопартійних системах. Сьогодні ці країни перебувають на різних ступенях формування альтернативних багатопартійних систем.

7. 3. Становлення політичного плюралізму і багатопартійності в сучасній Україні

Відновлення громадянського життя і скасування однопартійності

До перебудови в Україні, як і у всьому колишньому СРСР, існувала безальтернативна однопартійна система з однією партією-гігантом, що зрослася з державними структурами і безроздільно панувала в економіці, політиці, ідеології. Рух до політичного плюралізму, що почався приблизно з 1987 р., пройшов певні стадії. Спочатку це була дозволена гласність і плюралізм в засобах масової інформації, потім — створення політичних клубів і неформальних громадських об'єднань,

потім — народних фронтів і, нарешті, — партій. Перший крок для юридичного узаконення багатопартійності було зроблено аж у березні 1990 р., коли позачерговий III з'їзд народних депутатів СРСР прийняв рішення про виключення з Конституції СРСР положення про “керівну роль КПРС”. А в Україні це відбулося ще пізніше – у жовтні 1990 р., вже після того, як було прийнято Декларацію про державний суверенітет України.

Основну перешкоду на шляху до багатопартійності, якою була партія тоталітарного типу, котра не могла і не хотіла перетворюватись в одну із багатьох парламентських партій, було зламано. Але до створення ефективної партійної системи сучасного типу ще й від сьогодні Україні належить пройти чималу дорогу. Щоб краще на ній орієнтуватись, оглянемося назад і з'ясуємо найважливіші віхи формування багатопартійності в нашій державі.

Відродження політичного плюралізму і багатопартійності бере початок від діяльності дисидентських правозахисних груп, що стежили за дотриманням гуманітарної частини Гельсінських угод 1976 р. Зокрема, влітку 1988 р. Українська Гельсінська Спілка (УГС) оприлюднила свою “Декларацію принципів” і почала діяти вже не як суто правозахисна, а як політична організація. Назустріч правозахисникам рухались громадські об'єднання, започатковані творчою інтелігенцією. Цього ж року в Україні набула популярності ідея створення широкого демократичного руху, на зразок народних фронтів, що виникли у країнах Балтії. На підтримку цієї ідеї у Львові відбулися масові мітинги, в яких брали участь найрізноманітніші політичні сили: від Української Гельсінської Спілки до міського комсомолу. Спроби створення народного фронту були і в інших регіонах України, а члени Спілки письменників України висунули восени того ж, 1988 року ідею створення Народного руху України за перебудову.

У вересні 1989 р. був проведений Установчий з'їзд Руху, що мав своїм наслідком перетворення Руху в альтернативну щодо КПРС політичну силу (хоча його членами могли бути і комуністи). Відбулася фактична легалізація політичного плюралізму і почали закладатися підвалини для створення нових партій. Протягом кінця 1989 р. і першої половини 1990 р. відбулося оформлення ще декількох партій. На з'їзді асоціації “Зелений світ” восени 1989 р. було заявлено про намір утворити партію “зелених”. У Львові було оголошено про створення праворадикальної Української національної партії.

Найвизначнішим з точки зору творення партій став період після виборів 1990 р. — перших альтернативних виборів до законодавчого органу України, у яких Рух був головною опозиційною силою до КПРС. Завдяки цьому, він дістав можливість створити парламентську опозицію — Народну Раду. У трьох західних областях (Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській) НРУ здобув повну перемогу: компартія в радах перейшла в опозицію. Почався процес внутрішньої диференціації Руху, кристалізації в його межах угруповань різної ідейно-політичної орієнтації.

Під спільним дахом Руху визрівали такі течії:

1. *загально-демократична*, що пізніше диференціювалась на проросійськи орієнтовані реформаторські сили і прихильників національно-державної незалежності;
2. *національно-патріотична* з демократичним і радикально-національним відгалуженнями;
3. *націонал-комуністична*, що пізніше еволюціонувала в сторону національної демократії або прагматичного центрризму⁶.

Після виборів 1990 р., Українська Гельсінська Спілка перетворилася в партію, яка після установчого з'їзду, проведеного 29–30 квітня, дістала назву Української Респуб-

6 Див.: Бадзьо Ю. Не будьмо вбивцями дарма (думки проти течії)//Літературна Україна. — 1994. — 7 квітня.

ліканської партії. Це була перша партія парламентського типу в Україні. У квітні ж було проведено з'їзд Української християнсько-демократичної партії. Розгорнулася робота по створенню Селянсько-Демократичної партії, а також Демократичної, Соціал-демократичної, Народно-демократичної, Народної партій та Партії зелених. Всі вони провели установчі з'їзди протягом 1990 року. Відбулося розмежування на консерваторів і реформаторів в КПРС, з якої виділилась "Демократична платформа", що стала Партією демократичного відродження України (ПДВУ).

Під тиском студентів та інших демократичних сил у жовтні 1990 р. Верховна Рада УРСР скасувала статтю 6 Конституції УРСР, в якій стверджувалася "провідна і спрямовуюча" роль КПУ, а на II-х Всеукраїнських зборах Руху було проголошено курс на створення блоку "Демократична Україна" з метою усунення КПРС від влади. В програму НРУ було вписане нове розуміння головної мети організації: повна незалежність України. Були внесені зміни в Статут Руху і комуністи більше не могли бути його членами, оскільки їх вищі керівні органи знаходились за межами України.

Отже, якщо становлення політичного плюралізму в Україні можна датувати 1988–89 роками, то створення реальної багатопартійності припадає на період весни 1990–літа 1991 року. Саме в цей період сформувався політичний спектр, що відображав усі теоретично і практично можливі позиції — від крайньо-лівих до крайньо-правих. Це відбулося досить швидко, бо в зародку більшість майбутніх демократичних і націонал-патріотичних політичних течій містилася в організаціях Народного Руху, у той час як КПУ була широким об'єднанням лівих сил, по-різному зорієнтованих щодо державності і демократії.

Після серпневих подій 1991 р., коли незалежність Української держави була не лише проголошена 24 серпня, а й підтверджена референдумом та виборами Президента України 1 грудня, коли Президія Верховної Ради України прийняла Постанову про заборону КПУ, розстановка сил у парламенті і країні в цілому кардинально змінилася. Політична системи України, і в тому числі її складова частина — партійна система вступили в *новий, другий етап* свого розвитку.

Оскільки одна з найважливіших цілей національно-демократичного руху — правове утвердження незалежності України — була досягнута, почалося уточнення партійних програм, диференціація сил в рамках існуючих партій і об'єднань, розгорнулася ідейна та організаційна боротьба навколо питання про місце кожної з них у політичній системі та про їх ставлення до владних структур. Це яскраво виявилось на III Всеукраїнських Зборах Руху, де було зроблено крок до його майбутнього розколу, остаточно оформленого на IV Зборах, а також у розколі УРП та виході з неї групи С. Хмари на III з'їзді партії (травень 1992 р.), на базі якої утворилась Українська Консервативна Республіканська партія.

Причиною розколу УРП були розходження між головою партії Л. Лук'яненком та лідером радикальної фракції С. Хмарою з питань стратегії і тактики боротьби за державність. Після виборів президента України і референдуму 1 грудня 1991р. ці суперечності між лідерами партії не тільки не зникли, але й поглибилися, бо тепер вони торкалися таких життєво важливих питань як оцінка досягнутого рівня незалежності і, відповідно до цього, розуміння головних завдань політичної боротьби. Керівництво і більшість членів партії настоювали на тому, що після референдуму і визнання України іншими державами світу головні зусилля повинні бути зосереджені на державотворчій роботі — у співпраці з усіма іншими конструктивними силами. А С. Хмара і його прихильники наголошували на тому, що незалежність лише задекларована, що гострою

потребою дня є декомунізація і демафізація керівних структур, активна опозиційна діяльність щодо політики президента.

Ті ж самі проблеми, але дещо інакше сформульовані, спричинилися до загострення політичної боротьби всередині Народного Руху України, яка почалася з опублікування В. Чорноволом статті “Що далі?” (січень 1992 р.). В ній було поставлено два основних завдання: 1) перетворити Рух у громадсько-політичну організацію *партійного типу* і одночасно – “департизувати” його, тобто позбутися участі в ньому (принаймні в його керівництві) активістів інших партій (УРП, ДемПУ, ПДВУ та ін.); 2) домогтися, щоб Рух став *дієвою опозицією* щодо існуючих органів державної влади (передусім — президента). Дискусії з цих питань у засобах масової інформації, на III Всеукраїнських зборах Руху і після них не привели до порозуміння між поміркованим (“державницьким”) крилом організації, яке очолювали І. Драч і М. Горинь, і радикалами на чолі з В. Чорноволом. Видимість компромісу швидко розвіялась, і на його місце прийшов розкол, що супроводжувався відходом від керівництва організацією багатьох людей, що стояли біля витоків Руху. На початку 1993 р. Рух під керівництвом В. М. Чорновола було зареєстровано як окрему партію відповідно до Закону про об’єднання в Україні.

Було немало політичних оглядачів, що оцінювали ці події виключно негативно, оскільки подібні розколи, на їх думку, послаблюють демократичний рух. Вони, проте, не враховували, що перегрупування сил після таких визначних подій, якими для України були підтвердження її державної незалежності, вибори першого президента, заборона колись всесильної КПУ, — в атомізованих партійних системах неминуче. Воно свідчить про нормальну динаміку політичного життя країни, спроби політиків більш чітко заявити про свої позиції в нових умовах. Адже з 1991 р. партії і рухи вже перестали бути просто конгломератами антикомуністів, і природним було їх бажання зайняти чітко визначене місце в політичному спектрі, діючи згідно програм, що відповідають переконанням їхніх членів. А більш виразне розмежування політичних програм у принципі полегшує формування соціальної бази кожної з партій, яка, зрозуміло, з переходом до конструктивних дій уже не може бути такою широкою, якою вона була у Народного Руху 1989–1990 р. р., коли головне завдання полягало в тому, щоб повалити тоталітарну систему.

В цей же період відбулося організаційне відновлення (тепер уже на парламентській, а не тоталітарно-однопартійній основі) прокомуністичної частини політичного спектра. Спочатку, після заборони тоталітарної КПУ, на її місці в 1992 р. сформувалась Соціалістична партія на чолі з Олександром Морозом, а також декілька менших комуністичних об’єднань, які, попри всі їх особливі можливості, стали тепер в ряд, а не над іншими партіями України. А пізніше, в 1993 році, утворилася нова КПУ, яка вимушено (під загрозою бути офіційно невизнаною) відмовилася від організаційного об’єднання з комуністичною партією Росії та від майна колишньої КПУ-КПРС.

Проблема
політичного
центризму в
1993-1997 р.р.

1993 рік, особливо його останні місяці, коли було оголошено про нові вибори до Верховної Ради, пройшов під знаком творення нових партій, чисельність яких протягом року зросла з 19 до 32, і цей процес продовжувався до 1997 р. Значна кількість партій — старих і новоутворених — вважали себе центристами.

Зокрема, в документах та виступах лідерів нової партії — Трудового конгресу України, що провів свій установчий з’їзд у квітні 1993 р., стверджувалося, що партія має намір зайняти “позицію конструктивного центру”. Вона виступатиме за проведення ефективних економічних реформ при збереженні соціальних гарантій для населення; за те, щоб “не зруйнувати ті соціальні надбання, які уже маємо”; за соціальне партнерство праці і капіталу, “яке поступово позбавлятиметься класово-формаційних ознак”; за перетворення

державної власності у корпоративну та за посилення економічної ролі держави, утворення сучасного механізму державного регулювання.

Як бачимо, цей “центризм” мав виражене просоціалістичне, тобто ліве спрямування. “Лівизна” так чи інакше виявлялась і в позиції інших партій — Громадянського Конгресу України, Партії праці, тощо. Діяли, проте, і центристські партії іншої орієнтації. Наприклад, Демократична партія України визначила систему своїх пріоритетів у такій послідовності: особа — сім’я — нація — правова демократична держава. Особливо наголошуючи на гармонійному поєднанні прав людини і прав нації, вона уособлювала національно-демократичну, право-центристську позицію, яку займали також Рух, Християнсько-демократична партія та багато інших політичних організацій.

Отже, у незалежній посттоталітарній Україні, перед якою постало двоєдине завдання: розбудови держави і подолання тоталітарної спадщини — політичний центр також роздвоївся, охоплюючи два крила: ліво-центристів, котрі при всьому своєму прагматизмі і дійсній чи позірній поміркованості, тяжіли до збереження (в модернізованому вигляді) певних елементів соціалізму, і право-центристів, що орієнтуються на ліберальні цінності західного зразка, утвердження національної державності і повний демонтаж залишків тоталітарного соціалізму. Зауважимо, що саме остання особливість ставить ці партії справа від центральної точки політичного розмежування, а не їх прихильність до зміцнення і розвитку своєї державності, як це часто інтерпретують. Державницькі позиції партій не виводять їх за рамки центристських позицій у випадку, якщо ці партії захищають принципи демократичної, правової держави. Адже, націонал-демократизм є прямим продовженням лібералізму, його застосуванням до вирішення національних проблем. А тому і його місце в політичному спектрі таке ж саме, як у лібералізму: центристське.

Серед центристськи орієнтованих політичних сил України уже в цей період виділились так звані центристи-прагматики, яких важко було віднести до тої чи іншої ідеологічної течії, оскільки вони, як правило, захищали певні корпоративні інтереси і такі “прагматичні цінності” як влада, здобуття переваг у процесі приватизації тощо. В період підготовки і проведення виборчої кампанії 1994 р. за ними остаточно закріпився термін “партія влади”, під яким розуміли особливе об’єднання (чи конгломерат?) політичних та управлінських діячів і структур, не структуризованих офіційно, але згуртованих навколо лідерів, що володіють владою або мають реальні шанси її здобути. Спочатку цей термін застосовувався для позначення прибічників Президента Кравчука, його команди. Пізніше, цілком обґрунтовано, його перенесли на команду Л. Кучми — як на її неорганізовану частину, так і на ті офіційно зареєстровані партії які розглядаються як опора президентської влади. У 1994 р. це була МБР, пізніше — Народно-демократична партія, що утворилася в 1996 році на базі ПДВУ, ТКУ та об’єднання “Нова Україна”.

Поняття “партія влади” слід розуміти не в буквальному значенні, а як синонім поняття “правляча еліта”, як термін, що вказує на специфічний спосіб структуризації впливових груп та інтересів в умовах перехідного суспільства. Політико-ідеологічна невідзначеність та розмитість правлячої еліти є тут наслідком незавершеності процесу формування багатопартійності, відсутності конкретної партії або політичного об’єднання, які були б соціальною опорою політичного курсу Президента. У майбутньому, коли правляча партія (або коаліція партій) буде чітко відмежована від опозиції, коли претенденти на лідерство шукатимуть підтримки політичних партій, а не навпаки, коли формування органів влади здійснюватиметься скоріше на політичній, ніж на клановій основі, це поняття, очевидно, відіме. А поки що воно охоплює різні гілки правлячої верхівки, що гуртуються навколо колишніх і теперішніх державних лідерів, і з їх допомогою хочуть прийти до влади на наступних виборах.

Як уже зазначалося, важливим чинником розвитку багатопартійності є виборчі системи та виборчі кампанії. Вибори 1994 р., однак, не принесли ні бажаного зміцнення, ні укрупнення українських партій, бо, по-перше, Закон “Про вибори народних депутатів України” від 1993 р., встановивши мажоритарну систему виборів, фактично проігнорував (або навіть ущемив) партії, а по-друге, саме суспільство було ще недостатню структурованим, а партії — недостатньо зрілими, особливо в питанні визначення і розширення своєї соціальної бази. Отже, і після виборів продовжувався попередній етап і попередній процес їх множення, хоч у ньому і появились деякі нові моменти.

По-перше, формування партійних фракцій і інших груп за інтересами у парламенті відбувалося значно інтенсивніше після виборів 1994 р., ніж раніше. Іншою особливістю післявиборчого періоду було посилене структурування політичного центру: виникнення уже згадуваної НДП та Аграрної партії, що об’єднала помірковано-реформаторські сили в АПК; активізація ЛПУ; реорганізація та деяке зміцнення ОСДП; утворення консервативно-реформаторської партії “Реформи і порядок” тощо. Все це сприяло підготовці партійної системи України до входження в *якісно новий, третій етап*, який розпочався після виборів 1998 р.

Сучасний політичний спектр України

Напередодні виборів 1998 р. політичний спектр України залишається дуже строкатим і виглядає так, як це показано на **таблиці 7.7**. Розташування партій на цій таблиці здійснюється за загальноприйнятою схемою, з урахуванням таких критеріїв:

- демократичність (прихильники демократії розташовані ближче до центру, у верхній частині круга) або недемократичність (крайні позиції внизу) уявлень про політичний устрій та про форми політичної боротьби;
- ступінь прихильності до цінностей приватної власності, ринку, свободи особистості, традиційних моральних норм і культури тощо, а також несприйняття комуністичної і соціалістичної ідеології є критеріями для розташування партій вправо від центру. Чим далі до краю цієї політичної орієнтації, тим більшу роль відіграють цінності націоналізму в його конфронтаційних, виключних, непримиренних формах. Відповідно втрачається демократизм і посилюється схильність до насильницьких методів боротьби і авторитарних методів правління (як це було показано в таблицях 21 і 22);
- ставлення до соціалізму і комунізму як ідеології і як практики суспільних відносин в колишньому СРСР. Відданість цьому ладові зростає в міру просування вліво від центру і є найбільшою в лівому нижньому секторі круга;
- ставлення до державної незалежності України. Загалом, чим ближче до лівого краю, тим менше вона цінується; антидержавні сили, проте, перетинають внизу вертикальну вісь, яка ділить круг на правих і лівих. справа від неї стикаються російські та українські радикальні націоналісти. Нещодавно сформувався також блок проросійськи орієнтованих ліберально-консервативних сил, які за соціально-економічними поглядами мало відрізняються від лібералів та лібертаристів. З цієї причини їх розміщено у верхній частині правого півкруга, однак вони чітко налаштовані на інтеграцію в межах СНД.

Таблиця 7.7.

Політичний спектр України: розмежування політичних сил напередодні виборів 1998р.

Як бачимо, партій у нашій державі є і має бути багато з об’єктивних причин — через те, що існує багато ліній політичних розмежувань. І все ж, їх є значно більше, ніж відображених на схемі позицій політичного спектра. На середину 1997 р. було зареєстровано 46 партій (хоч частина з них уже давно втратила будь-які ознаки дієспроможності), у той час як об’єктивно існуючих позицій можна нарахувати близько 12. Щоб пересічний громадянин, виборець міг розібратися в політичних платформах та

суспільній ролі партій, вони створюють блоки, об'єднання і коаліції, до яких входять партії, близькі за ідеологічними орієнтаціями, за стратегією і тактикою політичної боротьби.

Виборчі блоки і міжпартійні об'єднання в незалежній Україні

Найпершим прикладом міжпартійного об'єднання був Конгрес демократичних сил, ініціативу у створенні якого ще за часів існування СРСР проявила ПДВУ в 1991 р. Пізніше, вже після здобуття незалежності протягом 1992 і 1993 років діяли два широкі партійно-громадських об'єднання: “Нова Україна” і “Конгрес національно-демократичних сил”.

Провідну роль у створенні “Нової України” також відіграла ПДВУ та її лідери В. Філенко і В. Гриньов. Особливістю цього об'єднання було те, що поряд з політичними організаціями до нього входили певні громадські організації бізнесменів. Своєю метою “Нова Україна” проголосила прискорення економічних реформ і утвердження демократії, вбачаючи шлях до цього в індивідуальному доборі нових кадрів, формуванні компетентної і ліберально орієнтованої політичної еліти. “Нова Україна” заявляла також про свій намір тримати рівновагу між приматом національної ідеї та загальнолюдськими цінностями, зайняти центристську позицію здорового прагматизму. У 1996 році вона виступила одним з ініціаторів утворення Народно-демократичної партії — поряд з двома іншими співзасновниками: тією ж таки ПДВУ, яка, нарешті знайшла своє остаточне місце в політичному спектрі України, та ТКУ, лідер якого А. Матвієнко очолив НДП. Один з лідерів “Нової України” Євген Кушнар'єв у 1996 р. очолив Адміністрацію Президента Кучми. Всі ці перегрупування та реорганізації не змінили прагматично-центристської орієнтації названих організацій, зменшивши, можливо, соціал-демократичний запал, який раніше афішувався ПДВУ та ТКУ. А їх зближення з виконавчою владою дало підстави зарахувати їх до “партії влади”.

Об'єднання політичних партій відбувалося і серед правих центристів. Під час розколу в Русі у 1992 р., утворився так званий “Всенародний Рух” як паралельна громадська організація. Вона, однак, так і не стала ні партією, ні блоком, ні впливовою громадською організацією. Більш важливим для того часу було утворення міжпартійного об'єднання під назвою “Конгрес національно-демократичних сил”. Це була коаліція партій правоцентристської орієнтації (УРП, ДемПУ та ін.), які не погоджувалися з політичною лінією нового керівництва Руху (перш за все В. Чорновола), вважаючи її надмірно критичною в умовах, коли президент знаходився між двома опозиціями, і залишався без організованої політичної опори. Головна мета об'єднання – активна участь у державотворчому процесі при вибірковому опонуванні тих чи інших невдалих політичних кроків Президента і інших владних структур.

Були спроби створення і інших об'єднань – всеукраїнських і регіональних. Але як показала практика передвиборчої кампанії 1994 р., більшість із них не змогли стати повноцінними суб'єктами політичного процесу і для практичних цілей — здобуття перемоги на виборах до Верховної Ради — були замінені передвиборчими блоками. Так, право- і ліво-центристські партії на більшій частині території України (окрім західних областей) висували кандидатів від імені демократичного блоку “Україна”. Екс-прем'єр Л. Кучма та В. Гриньов створили широко розрекламоване передвиборче об'єднання “Міжрегіональний блок реформ”, що спиралося на Українську спілку промисловців і підприємців. Комуністи, соціалісти, Селянська партія виступали спільним фронтом (подекуди конкуруючи між собою), але без формального блокування. В Західних областях України активно провело виборчу кампанію позапартійне об'єднання “Нова хвиля”, на основі якого тепер формується партія “Реформи і порядок”. В Південно-Дніпровському регіоні країни діяло виборче об'єднання “Ми”.

Деякі, але не всі з цих об'єднань сприяли достатньо швидкій політичній структуризації новообраного парламенту, але далекосяжних наслідків, таких як укрупнення партій чи створення їх постійних коаліцій, ці об'єднання не мали. Нестійкими виявилися і групи та фракції у Верховній Раді. Вони зазнали глибоких змін спочатку під впливом прийняття Конституції у 1996 році, а потім ще раз — у 1997 р., в передчутті нових виборчих баталій.

З весни 1997 р. розпочалась нова хвиля утворення виборчих блоків, хоч Рух стартував ще раніше: у грудні 1996 р. На першій Всеукраїнській конференції цієї впливової правоцентристської партії було проголошено мету — створення широкого виборчого об'єднання партій та громадських організацій під назвою “Рух за народ, за Україну”, здатного створити у майбутній Верховній Раді єдину самостійну фракцію. Утворилися також об'єднання “Вперед, Україно!” на базі парламентської фракції “Реформи”, про-російське ліберально-консервативне об'єднання ”СЛОН”, об'єднання українських консерваторів-державників і націонал-радикалів “Національно-патріотичний фронт” та інші.

Вибори 1998 р. і
консолідація
політичних сил

Вибори відбулися згідно значно досконалішого виборчого закону, за яким половина депутатів, числом 225, обиралася в єдиному загальнонаціональному окрузі за партійними списками на пропорційній основі, а інша половина — за звичною системою голосування в одномандатних округах, але за принципом відносної, а не абсолютної більшості, як це було раніше (отже систему найправильніше було б називати плюрально-пропорційною). Закон встановлює поріг прохідності для партій в 4% голосів — заради відсіву дрібних партій та утворення ними стійких коаліцій. Отже, принаймні на 50% вага політичних партій на цих виборах залежала від їхньої популярності серед населення та від уміння вести виборчу кампанію. Партії отримали змогу бути в центрі уваги виборців і були змушені чіткіше визначити і донести до виборців свої пропозиції щодо вирішення найгостріших суспільних проблем, показати відмінність своїх пропозицій від пропозицій інших політичних сил.

Проте, сподівання прихильників нового закону, що на зміну процесу творення все нових і нових партій з уведенням нового Закону про вибори прийде, нарешті, процес їх консолідації, на жаль не виправдались. За партійними списками до Верховної Ради пройшло 9 партій (у тому числі СоцПУ та СелПУ у єдиному блоці). По єдиному загальнонаціональному округу вони отримали таку кількість мандатів:

**КПУ- 84, НРУ- 32, СПУ/СелПУ - 29, ПЗУ- 19, НДП - 17, “Громада” - 16,
СДПУ(о) - 14, ПСП - 14.**

Окрім того, ці партії отримали також певне число голосів у мажоритарних округах і *утворили партійні парламентські фракції*, залучивши до них значну частину непартійних депутатів. Пізніше у Верховній Раді були утворені парламентські групи на непартійній основі, а партійні фракції почали ділитись. Утворилось дві фракції Руху, дві фракції на базі “Громади”, вийшла значна частина депутатів з фракції НДП. З початком президентських передвиборчих змагань самі ці партії також покололися.

Водночас, під час виборів не вдалося уникнути розпорошення сил, враховуючи реєстрацію ЦВК надто великої кількості дрібних партій. Значне число голосів (понад 30%), що припало на їх долю, пізніше було розподілене між партіями-переможцями у пропорції до отриманих ними голосів. У вигрaші виявились передусім комуністи, які отримали найбільшу кількість мандатів, та селяни з соціалістами. У парламенті утворилася нестійка (ситуативна) ліва більшість, яка зуміла, хоч і з певними труднощами, сформувати ліве керівництво ВР: спікер — О. Ткаченко представляє Селянську партію, його перший заступник — А. Мартинюк — Комуністичну, другий заступник —

В. Медведчук — Соціал-демократичну об'єднану партію. Не з усіх питань, проте, лівим вдається збирати більшість, і голосування в парламенті часто заходить у глухий кут. Політична розкладка сил з погляду можливості проведення реформ трохи погіршилася, порівняно з минулим парламентом. А рівень політичної структурованості парламенту залишився приблизно той самий, що був у Верховній Раді попереднього скликання.

Аналізуючи наслідки виборів 1998 р. одні автори звинувачують виборчу систему, яка, мовляв, була передчасним нововведенням, і призвела до посилення лівого крила парламенту. Інші нарікають на дії виконавчої влади, яка спочатку гальмувала прийняття нового виборчого закону, а потім не забезпечила його ефективного запровадження. Але більшість погоджується з тим, що у Верховну Раду було перенесене протистояння, яке є у суспільстві, і тому не варто нарікати на “дзеркало”, яким є український парламент. Такі чинники, як незадоволені базові потреби людей, неефективна політика уряду, посткомуністичні нашарування у масовій свідомості, дисбаланс групових інтересів, невміння (а часто й небажання) партій відшукати “свій” електорат, зміцнити свою соціальну базу, об'єднати сили навкруг найболючіших суспільних проблем могли вплинути на електорат значно сильніше, ніж тип виборчої системи.

І все ж, останній парламент України наблизився до виразнішого розмежування політичних сил на правлячі та опозиційні, а подальша міжпартійна боротьба з часом мусить привести до чіткішого усвідомлення кожною групою, кожною фракцією чи організацією своїх істинних пріоритетів. Має відбутися об'єднання партій на нових засадах — навколо програм, цілей, завдань, ідеологій, а не навколо лідерів. Кристалізації менш строкатої партійної системи мав би сприяти й новий закон про партії, прийняття якого планується Верховною Радою.

Висновки

Багатопартійність є невід'ємною частиною демократичної системи правління, засобом реалізації суспільних інтересів на державному рівні.

Для формування багатопартійності потрібні певні соціально-економічні та політичні передумови, серед яких головними є плюралізм і структуризація суспільних інтересів та можливість їх політичного відображення в умовах правової, ліберально-демократичної держави.

Партії виконують важливі суспільні функції: представницькі, соціалізуючі, функції організації демократичного процесу при формуванні владних структур і здійсненні влади. Вони є посередником у зв'язках громадянського суспільства і держави.

Для глибшого розуміння взаємовідносин між партіями та їхніми політичними курсами, усвідомлення місця кожної з них в загальному спектрі політичних сил використовуємо класифікацію партій, партійних систем і їх політичних курсів за певними критеріями, які відображені на таблицях 21, 22, 23, 24, 25.

В Україні після здобуття незалежності сформувалися деякі, передусім політичні, передумови багатопартійності, але інших — соціально-економічних та культурно-психологічних — ще значною мірою бракує. Тому партії, що виникли в Україні протягом 1990–1997 р.р., ще перебувають у фазі атомізованої багатопартійності.

Процес партотворення не супроводжується їх стійким блокуванням навкруг партій-лідерів та чітким визначенням їх соціальної бази. Кількість партій є надмірною, а чисельність і вплив — досить низькими.

Ретроспективно, можемо виділити два більших етапи, які дотепер пройшла багатопартійність в Україні. На першому етапі, у 1988–91 роках відбулося відновлення політич-

ного плюралізму і виникли перші політичні партії, що заповнили майже усі ніші політичного спектра. На другому етапі, у 1991–97 роках партійна діяльність набула нового змісту у зв'язку із здобуттям державою незалежності. Партії почали вирішувати важливі для будь-якої багатопартійної системи проблеми участі у владі та опозиційної діяльності, значна увага була приділена проблемі структуризації центристських сил

Вибори 1994 р. в Україні засвідчили невідповідність виборчого законодавства вимогам часу та необхідність структуризації політичного центру, зміни політичної стратегії і тактики багатьох новоутворених партій.

Прийняття в 1997 р. нового виборчого закону, що запроваджує пропорційно-плюральною систему виборів, готує ґрунт для вступу багатопартійності в Україні в новий етап свого розвитку та для її переходу із стадії атомізованої у стадію поляризованої багатопартійної системи.

Для становлення ефективної багатопартійної системи цінним є досвід західних демократій, особливо тих з них (Великобританія, США, ФРН), яким вдалося подолати надмірну роздрібленість політичних сил і в яких багатопартійність є стабілізуючим фактором, зміцнює демократію і сприяє досягненню національної згоди.

Терміни для повторення:

політична партія
політичний рух
функції політичних партій
критерії класифікації партій
“праві”, “ліві”, “центр” у політиці
політичний спектр
виборчі системи
мажоритарна та плюральна система виборів
система пропорційного представництва
пропорційна система з преференціями
змішана (мажоритарно-пропорційна) система виборів
партійні системи
двопартійна система
система обмеженого плюралізму
система домінування
двоблокова система
система крайнього плюралізму
атомізована багатопартійна система
тоталітарна однопартійна система
гегемоністська безальтернативна система
етапи становлення багатопартійності
міжпартійні коаліції

Рекомендована література:

Білоус А. Партійні об'єднання України. — К., 1993.

Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна. Навчальний посібник. — Київ: АМУШ, 1997.

Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. — К., 1993.

Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз. — Київ: Основи, 1996.

- Кіс І. Т.* Виборчі системи та їхні політичні наслідки // *Нова політика*. — 1996. — № 3; № 4.
- Колодій А. Ф.* Політичний спектр: про деякі критерії “правих” і “лівих” політичних сил в посткомуністичних країнах // *Філософська і соціологічна думка*. — 1995 — № 9–10. — С. 3–24.
- Литвин В.* Партія як форма політичної організації суспільства. // *Політика і час*. — 1992. — № 1.
- Литвин В.* Ліві, праві, центр. // *Політика і час*. — 1992. — № 4.
- Марченко М. Н., Фарукишин М. Х.* Буржуазные политические партии. — М., 1987.
- Назад, Україно: робота над помилками. — Київ (Комітет виборців України), 1998.
- Народний Рух України.* Документи і матеріали. — К., 1993.
- Політичні партії України.* / За ред. проф. Якушика В. М. — К., 1996.
- Становлення багатопартійності* // *Політична думка*. — 1993. — № 1. — С. 22–26.
- Томенко М.* Підсумки парламентських виборів в Україні (Політичні орієнтації і надання переваг електорату) // *Політична думка*. — 1998. — № 2. — С. 107–119.
- Томенко М.* Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. Політичні студії. 2. — К.: Українська перспектива, 1995. — С. 68–76.
- Україна багатопартійна.* Програмні документи нових партій. — К., 1991.
- Шведа Ю.* Ідеологічні особливості партійної системи України // *Українські варіанти*. — 1997. — № 1. — С. 20–27.
- Шведа Ю. Р.* Аренд Лійпхарт про партії та партійні системи // *Студії політологічного центру “Генеза”*. — 1995. — № 5.
- Шведа Ю. Р.* Соціологія партійних систем Моріса Дюверже // *Нова політика*. — 1996. — № 4. — С. 31–37; № 5. — С. 57–64.
- Шмачкова Т. В.* Из основ политологии Запада: Характер режимов, гражданское общество и партийные системы при демократии. // *ПОЛИС*. — 1991. — № 2. — С. 133–145.
- Шмачкова Т. В.* Мир политических партий. // *ПОЛИС*. — 1992. — № 1-2. — С. 226–233.
- Asher, Ivan.* The Resilience of Left and Right: Reply to Alain de Benoist // *Telos*. No. 103. — Spring 1995. — P. 178–180.
- Betz, Hans-Georg.* Radical Right-Wing Populism in Western Europe. — Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: MacMillan Press, 1994.
- Duverger M.* Political Parties: Their organization and activity in the modern state. - New York, 1963.
- Sartori G.* Parties and Party Systems. A framework for analysis. — Cambridge, 1976.
- Tarchi, Marco.* In Search of Right and Left // *Telos* — No. 103. — Spring 1995. — P. 181–188.